

Hvorfor ble kirkegårder velsignet?

Av Jørgen H. Jensenius

1. Innledning

Kirke og kirkegård beskrives ofte med funksjonalistiske termer, beskrivelsen blir redusert til hvordan ting er og har vært. Kirkegården er rik på opplysninger om menneskers liv og død, begravelsene viser blant annet hvordan man ønsket å la den døde bli husket. Gravens orientering forteller om tradisjon, gravens plassering på kirkegården viser kanskje oppfatninger om kjønnsfordeling og stand. Restene av begravelsene og tuftene forteller lite om folks tro, om dynamikken hos dem som handlet ut fra religiøs overbevisning, om Kirkens kultur og dens tradisjonelle oppfatninger og praksis. Forfatteren arbeider med en undersøkelse om planlegging av kirke og kirkegård i middelalderen med en designfaglig tilnærming. I denne artikkelen stilles spørsmålet om hvorfor kirker og kirkegårder ble innviet.

2. Hellighetsbegrepet i kristendommen

Begrepet *hellig* har flere innfallsvinkler, i det følgende vil bare noen av dem bli drøftet.¹ Ofte brukes ordet subjektivt, men i Det nye testamente (NT) er begrepet hellig knyttet til Gud.² Mennesker og ting kan etter kristen tankegang vies til Gud og blir ved det bærere av det hellige, er i en viss forstand hellige i seg selv. Kirkebygninger er et eksempel på dette. Begrepet kirke kommer fra det greske ordet for personifisering av Kirken, *Ekklesia*, som betyr Gudsfolket,

de som er viet til Gud gjennom troen og dåpen og derfor helliget. På latin fikk ordet *Ecclesia* betydningen bispedømme.³ Kirken med stor K betegner institusjonen, skrevet med liten forbokstav står begrepet for kirkebygningen. Augustin skal ha sagt at: "...kirken er det stedet der Kirken samles",⁴ bygningen huser de troende og er det synlige tegnet på menigheten og institusjonen. Pave Sixtus III (reg. 432-40) lot basilikaen Sta. Maria Maggiore i Roma dedisere til Guds folk.

Både alter, kirkebygning og kirkegården omkring har blitt oppfattet å være et hellig sted, et sted som har blitt gitt en spesiell status, men som ikke på noen måte er adskilt fra verden. Kirken så på sin tro som overlegen annen gudsdyrkelse. Et hedensk helligsted var ikke hellig etter kristen tankegang, fordi andre guder enn den kristne Gud ble dyrket der. Hedenske helligsteder ble derfor sett på som kultsteder fylt av stygge krefter og bilder av guder som ikke fantes i virkeligheten.⁵ Slike kultsteder måtte derfor først eksorsiseres, og deretter velsignes eller innvies etter kristen skikk, om de skulle kunne brukes i kristen trospraksis. Bruddet med tidligere religiøs praksis måtte både være åndelig/trommessig og fysisk.

Ordet hellig var i bruk både før og etter kristningen i Norden.⁶ *Heilag* hadde på gammelnorsk to betydninger som var nært knyttet sammen. For det første var heilagr betegnelsen på det som var eller burde

være gjenstand for ærefrykt, som hadde religiøs anvendelse.⁷ Det som på denne måten sto i religionens tjeneste var derfor under en særlig beskyttelse som ingen måtte forgripe seg på, enten det var personer eller ting. For det andre betegnet heilag det som burde eller skulle bevares *heill* og som sto under kongens vern, som var lovbeskyttet og ukrenkelig.⁸

Begreper for hellighet er teoretiske, sosiale konstruksjoner. Ved utstikking av kirke og kirkegård måtte man i tillegg ha konkrete, målbare størrelser til hjelp i arbeidet. Det er bevart få kilder fra middelalderen som beskriver planlegging og design av kirke og kirkegård, men normative ritualer for innvielse og rettsregler om asylprivilegiet kan gi enkelte indirekte opplysninger.

3. *Innvielse av kirke og velsignelse av kirkegård*

Troen på at visse gjenstander og steder er hellige er del av den kristne tradisjonen, men man kan etter kristen tankegang ikke bygge et helligsted. Steder i naturen er heller ikke i seg selv hellige. Derimot kan man velsigne eller innvie et sted til minne om en person eller en hendelse og reservere det for hellige handlinger. I det første hundreåret ventet de kristne på Endetiden og hadde derfor mindre interesse av å bevare minnet om de stedene som var knyttet til Jesus liv, død og oppstandelse. De kristne var medlemmer av en ikke akseptert religion og bare få kunne dra på pilegrimsreiser, de kunne heller ikke bygge iøyenfalende minnesmerker på steder med en spesiell historie. Det var ikke noe krav om å dra på en geografisk pilegrimsreise, menneskenes liv i seg selv kunne liknes med en pilegrimsreise.⁹ Etter godkjennelsen av kristendommen under keiser Konstantin den Store (reg. 312-337) begynte kristne pilegrimer å søke til steder som hadde fått en spesiell verdi på

grunn av nærværet av en *hellig person*.¹⁰ Kristendommen bekreftet den sanne åndelige dimensjon, derfor kunne også den fysiske virkeligheten romme og formidle det guddommelige, noe som inkluderte kirkebygninger med inventar og kirkegårder.¹¹

Den kristne gudstjenesten var ikke sentrert rundt noe kultobjekt og krevet ikke en spesiell form for alter. I NT er det ingen forskrifter om hvordan et kristent kultsted skulle være og i Midt-Østen var det fra begynnelsen av ingen normativ type kirkearkitektur. Én bygningsform kunne heller ikke påvirke nattverdsfeiringen mer enn andre bygningsformer. Det ble sannsynligvis aldri gitt dogmatisk bindende erklæringer fra Kirkens side om arkitekturs form, størrelse eller utseende. Hvis Kirken hadde uttrykt normative regler for kirkebygninger, ville det implisert at det fantes en fysisk dimensjon som svarte til den åndelige, men frelsen i Jesus Kristus kan ikke uttrykkes i tredimensjonal form. Dessuten kunne kirkelige erklæringer bare være obligatoriske om de omhandlet sannheter som var blitt opplyst av Gud for menneskenes frelse. Trosspørsmål har i det alt vesentlige vært uavhengige av den bygningsmessige og tekniske utviklingen. Byggemåten representerte tradisjoner som kunne forandres og Kirken var ikke i konflikt med troen om gammel arkitektonisk form ble erstattet av ny.¹² Men selv om det ikke har vært formulert normative retningslinjer om kirkebygninger, har de kirkelige tradisjonene vært sterke. Man etterlignet eldre kirker, både for å synliggjøre Kirken og for å vise respekt for tidligere byggherrer og byggmestere.¹³

Konsiltekster, kirkefedrenes skrifter og liturgiske bøker viser at man tidlig var opptatt av å plassere kirker i egne kategorier i forhold til andre bygninger. Alle steder brukt til kristen gudstjeneste kunne etter

toleranseediktet i Milano i år 313 bli innviet som of-
fentlige kirker og kom da under beskyttelse av lov og
rett. I følge et dekret av keiser Gratian (reg. 367-383)
fikk ingen bygge kirke før biskopen hadde kommet
dit, plassert et kors og offentlig stukket ut tuften.¹⁴
Dekretet synes å ha fått noe nær normativ betydning
i ettertiden. Reising av kors kan ha funnet sted som
forløper for kirkebygging.¹⁵ Ulike 900-tallskilder be-
skriver hvordan man ved utstikking av store kirke-
bygg brukte å gå frem. Først ble det reist et kors på
tuften på det sted der det senere alteret skulle byg-
ges og i hvert hjørne av kirkegården. Biskopen gikk
rundt og stenket hvert hjørnekors med vievann un-
der sang, deretter ble det holdt messe ved det sen-
tralt plasserte korset. Til slutt ba biskopen for ren-
selse av tuften, for en lykkelig fullendelse av bygget
og velsignelse for alle de som senere skulle komme
dit og be.¹⁶ Denne tradisjonen finnes også i utkastet
til erkebiskop Jons kristenrett fra 1273, der det sies at
biskopen skal "marka tuft", reise kors på den og bære
den første stenen til kirken.¹⁷ Det er ikke kjent om
slik velsignelser av tuften virkelig ble utført i norsk
middelalder. Ved en gravning i St. Bertelins kirke i
Stafford fant utgraverne restene av et trekors som de
mente hadde stått på det kristne begravelsesfeltet og
var blitt dekket til da man bygget en trekirke på ste-
det.¹⁸

Etter at bygningen var reist måtte den velsignes el-
ler innvies til Gud til minne om en helgen for å få sta-
tus som kirke, messen skulle bare feires ved innviet,
dedisert, alter. Innvielsesritualet for alteret ble grad-
vis gitt sin form, de tidlige dedikasjonsritene finnes i
ulike sakramentarer og ordoer som er bevart fra
400-tallet og fremover.¹⁹ De liturgiske retningslinjene
var skrevet for bruk der og da, kopier av eksisterende
modeller skulle legitimere det tradisjonelle innhol-

det. I Middelhavslandene ble mange gamle sten-
templer rensert og innviet til kirker. I Nord-Europa
skulle man fortrinnsvis innvie spesielt reiste byg-
ninger til kirker. Et brev fra pave Gregor I til abbed
Mellitus datert 18. juli 601, er ofte brukt som bevis
for et kirkelig påbud om at hedenske templer i Eng-
land gjerne kunne gjenbrukes etter renselse.²⁰ Nå
mener de fleste kirkehistorikere at brevet er unikt og
ulikt alle andre brev paven skrev til misjonærer, både
før og etter, og at kultbygninger neppe har vært gjen-
brukt i Nord-Europa.²¹

Fra kirker ble reist som frittstående bygninger ble
det skikk å begrave folk i vestibuler, tårnfot, i om-
ganger og i andre ytre rom i kirkekomplekset. Det
var vanlig at biskop og prester ble begravet i sine kir-
ker, men det kan virke som om også folk med annen
status kunne begraves inne i kirkene. I Justinians lov
og i mange kirkemøter fra 500-tallet og fremover
søkte man å begrense slike begravelser.²² Pave Gre-
gor I (ca. 540–604) sa at når noen var begravet inne
i en kirke ville sikkert slektningene lettere huske på
å be for den avdødes sjel når de var i kirken. Men om
noen ble begravet inne i en kirke i håp om å bøte på
alvorlige synder ville ikke det hjelpe den avdøde.²³
Fra omkring år 780 gjaldt alterinnvielsen hele kirken
og siden det var skikk å begrave folk både ute og inne
ble innvielsen av kirken oppfattet også å gjelde som
velsignelse for området rundt kirkebygningen, slik at
ikke hver grav måtte velsignes for å få egen status
som fredet sted. Karolingiske bispesynoder på 800-
tallet gikk imot skikken med å begrave folk inne i kir-
kene, med unntak av biskopen i sin kirke, uten at
dette hadde den ønskede virkning.²⁴ På 1000- og
1100-tallet kunne alle døpte begraves inne i kirkene
i Europa, men utover i de neste hundreårene for-
søkte Kirken å begrense denne praksisen (fig. 1).²⁵



1. Begravelse under gulvet i Lom kirke, Oppland, ved de arkeologiske undersøkelserne i 1973. Foto: Jørgen H. Jensenius.

Ved år 1000 var det etablert faste riter og liturgiske former for innvielse og velsignelse. Ved dedikasjon brukte biskopen hellige oljer, ved innvielse brukte presten vievann. I begge tilfeller forandret gjenstanden og stedet karakter, det ble restriksjoner for hva som kunne og skulle utføres der, tilstanden var ansett å være evig. Innvielsesritualene i de middelalderseke pontifikalene beskrev handlingsgangen til bruk for biskopen.²⁶ Instrumentelt sett dreide det seg om en teknisk-organisatorisk klargjøring av et bruksrom. Ordoen uttrykte minimumskravene for det liturgiske rommet definert utfra formale funksjonelle kriterier. Hovedkravet var negativt, ingenting skal hindre deltagelse i liturgien. Positivt kunne et godt planlagt rom være til hjelp ved deltagelse i liturgien.

Det er bevart få slike ritualer i Norden, men det finnes en irsk ritus for innvielse av trekirke, antagelig fra 900-tallet. Ritualet nevner nødvendige elementer og gir også noen hint om plassering i kirkerommet, men beskrivelsen er antagelig bevisst generell, beregnet på flere mulige bygningsformer.²⁷ Eksklusiviteten som ble gitt bygningen og området rundt ved innvielsen definerte eiendomsforhold og garanterte bygningen som offentlig samlingssted for Kirken, den senere menigheten. Der eiendomsretten var udiskutabel dreide riten seg om verdslig eller ikke verdslig bruk av bygningen. Ting som ble brukt verdslig kunne ikke innvies og innviede ting skulle ikke brukes verdslig.²⁸ Såfremt kirker ble innviet av biskop, mente man at de var innviet for evig, det fan-

tes ikke noe rituale som opphevet handlingen. Var det derimot forutsatt at kirken bare skulle brukes midlertidig, kunne den velsignes ved første messe av en prest bemyndiget av biskopen. Denne praksisen ble tatt opp på begynnelsen av 1200-tallet.²⁹ Store kirker som det tok lang tid å bygge, måtte tas i bruk gradvis, da kunne alteret velsignes uavhengig av resten av bygningen, slik abbed Suger i Saint-Denis forteller om.³⁰

Tuften og kirkegården manglet lenge et kirkelig rettsvern, men den alminnelige forståelsen var nok at alt innenfor det avgrensede området var velsignet sammen med dedikasjonen av alter og kirkebygning. Det var derfor viktig å ha fastsatte grenser, ved tre- og stengjerder, eller som i Danmark og Sverige ved grøfter.³¹ Ved II Laterankonsil i 1139 ble kirkegårdene formelt likestilt juridisk med kirkebygningene, de fikk status ut fra sine egenskaper og ikke bare ved å være et område rundt kirkebygningen. Etter at begravelse hadde funnet sted eller kirken var innviet kunne området ikke lenger omsettes på samme måte som før.³² Også etter at kirken eventuelt var revet fortsatte området å ha status som hellig. Dette ble blant annet fastsatt i Justinians Institutter fra begynnelsen av 500-tallet og ble antageligvis oppfattet som realitet de fleste steder i middelalderen.³³

4. Kirkegården som fredsområde

Det greske ordet *asyl* har visstnok ikke vært i bruk i Vestkirken, i stedet brukte man lokale betegnelser eller latinske som *atri*, *dextra*, *dotus*, *locis sacra*.³⁴ Det kristne hellighetsbegrepet kunne konkretiseres ved å bli definert som de ting, personer eller forhold som var beskyttet av kirkelig rett eller verdslig lov. Kirkegårdens form og størrelse var definert av lokale behov, tradisjon og topografi. Området var begravel-



2. Kirkegården ved Uvdal stavkirke, Numedal. Foto: Jørgen H. Jensenius.

sessted, tuft for lagring av materialer, byggeplass for vedlikehold, forsamlingssted og område som kunne være gitt asylprivilegium (fig. 2). Fredlysning og asylrett går tilbake til en ukjent fortid og har utviklet seg fra sedvaneretten. Både grekerne, egypterne, jødene og romerne hadde dette privilegiet i ulik grad, knyttet til helligsteder.

Asylretten for kirker og kirkegårder kom inn med romersk lov etter at kristendommen ble tillatt på 300-tallet.³⁵ Den ble utviklet og kodifisert i visigotisk lov og rett på 400-600-tallet, hvor også avstander på landområdet ble definert utfra lokale lengdeenheter i et visst antall enheter, som varierte fra land til land. Ofte var antallet 30 eller 40 lengdeenheter fra kirke-

veggene.³⁶ De fleste folkevandringsrikene godtok asylretten, Karl den Store begrenset den noe.³⁷ Ved freds- og reformbevegelsene fra 900-tallet ble det fra Kirkens side arbeidet iherdig for å oppnå respekt for fredlysning og kirkenes asylprivilegium. Den teologiske begrunnelse for asylinstituttet var opplevelsen av menneskelig solidaritet utledet av at kristendommen var Frelserens mystiske kropp. Det ble derfor et folkekrav om styrking av og en respekt for asylprivilegiet i bevegelsen som kom til å bli kalt *Treuga Dei*, Guds fred.³⁸ Brudd på freden ble i prinsippet straffet med ekskommunikasjon.³⁹ I Gregor IX's dekretaler fra 1234 ble det sagt at asylretten under visse betingelser også gjaldt for uferdige kirker, selv de som ikke en gang var delvis innviet.⁴⁰

Situasjonen i Nord-Europa var noe annerledes. Tradisjonen med et fredet tingområde kunne ha gjort det enkelt å utvide dette til også å gjelde kirke og kirkegård, men i praksis var det vanskelig å oppnå overholdelse av privilegiet.⁴¹ Hovedkirkenes rangstilling i forhold til andre typer kirker kommer til syne i størrelsen på bøter ved fredsbrudd i kirkene, etter Frostatingsloven skal brudd på freden i fylkeskirke være 15 mark, i høgendeskirke 7 1/2 mark.⁴²

Kyrkjegård kunne i Norge bety både tuften og gjerdet.⁴³ I kristendomsbolken i Gulatingsloven var det krav om gjerde rundt kirkegårdene.⁴⁴ Eldre Borgartings kristenrett krevet gjerde rundt hver kirke.⁴⁵ Eidsivatingsloven foreskrev vedlikehold av kirkegårds-gjerdet, fordelt stykkevis på de som var forpliktet til å utføre arbeidet (fig. 3).⁴⁶ Gravretten avhang mer av kirkens status enn av kirkebygningens form og størrelse.⁴⁷ Selv for kirker uten gravrett må det ha vært nødvendig at kirkeeieren kunne disponere tuften rundt bygningskroppen for praktiske gjøremål. Her skulle lagring og tillaging av materialer, graving, ut-

stikking og montering under bygging av kirken ha plass. Dessuten måtte det være plass til senere utvidelser, reparasjoner og vedlikehold av kirken. Å inn-gjerde området rundt tuften og kirkegården og der-ved synliggjøre eiendomsforhold og disposisjonsrett måtte antageligvis gjøres før velsignelse eller innvielse av bygning og kirkegård kunne finne sted.

Biskopens innvielse av kirke og kirkegård må ha blitt oppfattet som en fredlysning, bekreftet og garantert av kongen, nedfelt i kirkelig og verdslig rett. I 1154 utstedte pave Anastasius IV en fundasjonsbulle for domkirken i Nidaros, Kristkirken.⁴⁸ Der ble det garantert fritt leide for pilegrimer til og fra kirken. I et provinsialstatutt antagelig fra 1189 lyser erkebiskopen bann over alle som raner kirker og kirkegårder og krenker deres asylret.⁴⁹ I 1250 stadfestet Innocent IV Kristkirkens frihet og immunitet i de kirkelige hus innenfor 40 skritt fra kirken "etter gammel skikk".⁵⁰ Det er ikke klart om dette refererer til gammel norsk skikk, men det hadde i hvert fall en lang tradisjon i resten av Europa. Ett skritt var antagelig fem fot, men vi vet ikke hvilken fotlengde man benyttet.⁵¹

Et annet eksempel på normering av størrelse på kirkegård var da pave Honorius i 1223 oppfordret kong Ragnvald av Man til å gi kirker uten ekstra jord i det minste et 30 skritts område rundt kirkegårdene til tomt for prestegård.⁵² Først i 1273 kom de kanoniske normer inn i norsk kirkerett ved utkastet til erkebiskop Jon, de ble for øvrig ikke vedtatt. Her foreslo han at fylkeskirkene skal ha et asylområde 40 skritt fra kirkeveggene, kapellene og de mindre kirkene 30 skritt.⁵³ Biskop Arnes islandske kristenrett fra omkring 1275 oppga de samme antall skritt for store og små kirker.⁵⁴ En av grunnene til at disse normative bestemmelsene sent ble nedfelt i norsk rett



3. Lom stavkirke i Oppland. Stykkevis oppdelt gjerde for vedlikehold. Foto: Jørgen H. Jensenius.

kan være det urealistiske i å tro at Kirken kunne eie og forsvare et område på 40 skritt (200 fot, det vil si 60 meter med en fotlengde på 0,3 meter) fra kirkebygningen. Det kan også være at det i praksis ble praktisert og forstått en avstand med samme antall enheter, men med kortere enheter enn skritt.

Asylretten, instituttet med de normative avstandene, var en rent juridisk rett, uten sakramentalt opp-

hav eller religiøse bibetydninger. I praksis ga det opphav til stadige konflikter mellom Kirken og de lokale herskere, privilegiet som herskeren skulle garantere kunne unndra forbrytere fra en verdslig straff. Den enkelte prest var pålagt å gripe inn og forsvare den flyktende, men uten våpen. Det må derfor ofte ha vært umulig å hindre vilkårlig hevn siden Kirken fysisk sett var ute av stand til å forsvare privilegiet på

egen hånd. Særlig må dette ha gjeldt kirker av tre, de kunne lett brytes opp eller brennes ned av forfølgere.

5. Konklusjon

I artikkelen stilles spørsmål om hvorfor kirker ble innviet og kirkegårder ble velsignet i middelalderen. Det kan gis flere grunner som svar. For det første var det fordi et eventuelt hedensk kultsted måtte renses, eksorsiseres og velsignes for å kunne tas i bruk som kristent messested. For det andre fordi en prest ikke kunne feire messe i en kirke før alteret var innviet til Gud ved en helgen hvis relikvier ble lagt i altergjemet. Ved denne handlingen ble stedet tatt ut av verdslig bruk og reservert gudstjenestelige formål for all fremtid. For det tredje fordi respekt for asylinstittuttet forutsatte en ærefrykt for tuften som helligsted. Det skulle være å vanhellige stedet å skade dem som søkte tilflukt i kirken eller på kirkegården. For det fjerde fordi en offentlig og omstendelig ritus for velsignelse og innvielse skulle synliggjøre og stadfeste eiendomsoverdragelse og eiendomsgrenser. For det femte fordi ritualet skulle innprente allmenn respekt for Kirkens eiendom, som Kirken selv ikke kunne forsvare ved fysiske midler.

Innvielsen av kirke og velsignelse av kirkegård var derfor på samme tid både mål og middel. Målet var å fremme respekt for tuften og folk som oppholdt seg der, middelet var å skape ærefrykt ved å knytte det til hellighet. I overveiende muntlige kulturer, som i norsk middelalder, var handlinger og utsigelser derfor viktig.

Noter

1. LTK: "Heilig", vol. IV, s. 1284f.
2. NT: Matt. 6,8; Luk. 11,2.
3. NT: Ef. 2,21; McBrien 1987 s. 176.

4. Fæhn 1968 s. 67.
5. NT: 1. Kor 10,20.
6. Baetke 1942 s. 43.
7. Fritzner I s. 755.
8. NGL V s. 272.
9. Birch 1998 s. 2.
10. Brown 1981.
11. McBrien 1987 s. 337.
12. Rahner 1993 s. 1728ff.
13. White 1990 s. 118.
14. Smedberg 1973 s. 157.
15. Birkeli 1973.
16. Benz 1980 s. 13ff.
17. NGL II s. 346.
18. Taylor 1965 s. 564.
19. Forster 1988 s. 15ff.
20. HE I,30.
21. Herrin 1987 s. 171.
22. Power 1943 s. 21.
23. Dialogues IV 50.
24. Bullough 1983 s. 199.
25. Power 1943 s. 21.
26. Vogel 1986 s. 64.
27. Jensenius 1997.
28. Hertling 1911 s. 19.
29. Power 1943 s. 24.
30. Panofsky 1979 s. 101.
31. Engberg & Kieffer-Olsen 1992 s. 169ff.; Johansson 1993 s. 12ff.
32. Nilsson 1989 s. 68.
33. Justinian Del II, kap. 1 §7 (Mears 1882 s. 312).
34. de Beaurepaire 1853-54 s. 153.
35. Cod. Theod. 9. 44 (Pharr 1952, s. 264).
36. de Martin 1939 s. 229.
37. Wallach 1959 s. 104.
38. Cowdry 1970 s. 42-67.
39. Tanner 1990 I s. 200.
40. de Martin 1939 s. 97.
41. Nilsson 1991 s. 485; Andersen 1977 s. 249.
42. Andersen 1977 s. 307.
43. Fritzner II s. 286.
44. Gulatingsloven kap. 11 (NGL I s. 8).
45. Borgartingsloven kap. 9 (NGL I s. 344).
46. Eidsivatingsloven kap. I. 38 (NGL I, s. 388).

47. Smedberg 1973 s. 34ff.
 48. NGL I s. 441.
 49. RN I s. 85f.
 50. DN IIX no.7.
 51. de Martin 1939 s. 200.
 52. DN VII s. 9.
 53. NGL II s. 347 no. 23.
 54. NGL V s. 25 no. 31.

* Takk til kolleger i NIKU for kommentarer til artikkelen.

Litteratur

- Andersen, P. Sveaas: *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*. Oslo 1977.
- Baetke, W.: Der Begriff der "Unheiligkeit" im altnordischen Recht. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* vol. 66, 1942, s.1-54.
- Benz, Karl J.: Ecclesiae pura simplicitas. Zu Geschichte und Deutung des Ritus der Grundsteinlegung im Hohen Mittelalter. *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* B. 32, 1980, s. 9-25.
- Birch, D. J.: *Pilgrimage to Rome in the Middle Ages*. Woodbridge 1998.
- Birkeli, F.: *Norske stenkor i tidlig middelalder*. Oslo 1973.
- Brown, P.: *The cult of the saints. Its rise and function in latin christianity*. London 1981.
- Bullough, D.: Burial, Community and Belief in the Early Medieval West. *Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon Society. Studies presented to J. M. Wallace-Hadrill*. Ed. P. Wormald. Oxford 1983, s. 177-201.
- Cowdry, H. E. J.: The Peace of God and the Truce of God in the eleventh century. *Past and present* vol. 46, 1970, s. 42-67.
- de Beaurepaire, C.: Essai sur l'asile religieux dans l'empire Romain et la monarchie Française. *Bibliothèque de l'école des chartes* vol. 4, 1853, s. 351-375, 573-591; vol. 5, 1854, s. 151-175, 341-359.
- de Martin, P. T. D.: *Le droit d'asile*. Thèse. Paris 1939.
- Dialogues = Dialogues. Saint Gregory the Great. Translated by O. J. Zimmermann. *Fathers of the Church* vol. 39. Washington D. C. (1959) 1983.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum* vol. 1-21, Christiania/Oslo 1847-1970.
- Durandus: *The symbolism of churches and church ornaments*. London 1893.
- Engberg, N. & J. Kieffer-Olsen: Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, s. 168-177.
- Forster, M. S.: *The sacred in relation to a church building: a canonical evaluation*. Washington D. C. 1988.
- Fritzner, J.: *Ordbog over det gamle norske Sprog* vol. I-IV. Kristiania 1886-Oslo 1972.
- Fæhn, H.: Gudstjenestens rom – på en annen måte. *Kirkens arv – kirkens fremtid. Festskrift til biskop Johannes Smemo på 70-årsdagen 31 juli 1968*. Oslo 1968, s. 65-82.
- HE = *Bede's Ecclesiastical History of the English People*. Ed. B. Colgrave & R. A. B. Mynors. Oxford (1969) 1998.
- Herrin, J.: *The formation of christendom*. Oxford 1987.
- Hertling, G. F. von: *Konsekration und Res Sacrae im römischen Sakralrecht*. München 1911.
- Jensenius, J.H.: Innvielsesrituale for trekirke. *Hikuin* 24, 1997, s.83-98.
- Johansson, J.: *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka*. Stockholm 1993.
- LTK = *Lexikon für Theologie und Kirche* Vol. Iff., Freiburg 1993ff.
- McBrien, R.: *Katolsk tro gjennom to årtusinder*. København 1987.
- Mears, T.L. (ed.): *The Institutes of Gaius and Justitian*. London 1882.
- NGL = *Norges Gamle Love indtil 1387* vol. I-V. Udg. ved R. Keyser, P. A. Munch, G. Storm & E. Hertzberg. Christiania 1846-95.
- Nilsson, B.: *De sepulturis. Gravvätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Bibliotheca theologiae practicae. Kyrko- vetenskapliga studier 44. Stockholm 1989.
- : Frids- och asylföreskrifter rörande den medeltida sockenkyrkan. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red. O. Ferm. Stockholm 1991, s. 473-504.
- NT = *Det nye testamente*. Overs. E. Gunnes. Oslo 1968.
- Panofsky, E.: *Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis*. 2. ed. Princeton 1979.
- Pharr, C.: *The Theodesian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*. Princeton 1952.
- Power, C. M.: *The blessing of cemeteries*. Washington 1943.
- Rahner, K. (ed): *Encyclopedia of theology. A concise Sacramentum Mundi*. London 1993.
- RN = *Regesta Norvegica* vol. I (822-1263). Utg. E. Gunnes. Oslo 1989.
- Smedberg, G.: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Lund 1973.
- Tanner, N. P.: *Decrees of the Ecumenical Councils* vol. I-II. London & Washington 1990.
- Taylor, H. M. & J. Taylor: *Anglo-Saxon architecture* vol. II. Cambridge 1965.

Vogel, C.: *Medieval liturgy. An introduction to the sources.* Washington 1986.
Wallach, L.: *Alcuin and Charlemagne. Studies in Carolingian history and*

literature. New York 1959.
White, L. M.: *Building God's house in the roman world.* London 1990.